

DE STELLING VAN DEN HELDER

Het onder de aandacht brengen van De Stelling van Den Helder ziet erfgoedvereniging Heemschut als een belangrijke taak. De stelling, grotendeels rijksbeschermd, bevindt zich in een erbarmelijke staat. De Nieuwediepers, inwoners van Den Helder, hebben met deze stelling echter een belangrijke economische en toeristische troef in handen. In deze brochure wordt de geschiedenis verteld van de eeuwenoude stelling in de Kop van Noord-Holland en worden aanbevelingen gedaan hoe overheden en burgers gezamenlijk dit vestingwerkerfgoed kunnen behouden, herstellen en benutten voor komende generaties.

HEEMSCHUT

Erfgoedvereniging Bond Heemschut bestaat sinds 1911 en zet zich al 115 jaar onafgebroken in voor het behoud van cultureel erfgoed. Heemschut betekent letterlijk het schutten, beschermen van het heem, de eigen woonomgeving. Als erfgoedvereniging zetten we ons in voor het beschermen van waardevolle objecten en gebieden. Daaronder valt ook het behoud van militair en maritiem erfgoed. Ook op dit gebied wil Heemschut niet capituleren! Inzet voor erfgoed doet Heemschut altijd met behulp van onze honderden vrijwilligers, verspreid over het land.

De brochure is gratis aan te vragen via info@heemschut.nl of te downloaden op www.heemschut.nl

Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV Amsterdam
020-622 52 92
info@heemschut.nl

www.heemschut.nl

Fort Westoever markeert de entree van Den Helder. Rechts het hoofdgebouw en links de aardwerken waarop geschut werd opgesteld met daaronder verborgen de remise. Op de achtergrond zicht op de Buitenliniegracht.

DE STELLING VAN DEN HELDER

DE SCHIJNWERPER OP DE STELLING VAN DEN HELDER

Als de tijd een landschap vormt, door inwerking van elementen en gestaag menselijk ingrijpen, lijkt dat soms al een eeuwigheid aanwezig. Unieke aspecten en typerende bijzonderheden worden nauwelijks meer opgemerkt. Den Helder is zo'n plek. Waar menselijke cultuur, gedreven door militair-strategische behoeften, al sinds de 16^e eeuw wedijvert met de natuur. Waar eilanden kwamen en gingen, gronden werden bedijkt en weer onderstoven. Waar kanalen werden gegraven, linies opgeworpen, batterijen aangelegd en imposante forten gebouwd, deels verscholen onder grond en duinen. Waar handels- en oorlogsschepen van stapel liepen, werden opgekalefaterd of konden schuilen, wederom opgetuigd en van handelsgoederen, bewapening en bemanning werden voorzien. Den Helder was een belangrijke toegang tot Holland en moest daarom zwaar verdedigd worden.

De Stelling van Den Helder getuigt van het strategische belang dat aan de haven werd gehecht. Roemrucht en groots, maar anno nu aangetast door de tand des tijds, onopgemerkt en onopvallend, omdat zij er altijd al was. En voor wie er wel naar omziet een schrikbeeld van verval. Een blok aan het been voor bestuurders. Zo wordt het niets meer met de Stelling van Den Helder. De vergelijking dringt zich op met andere grote vestingsteden in ons land en met de Hollandse Waterlinies, het

samenstel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam die het samen schopten tot een plek op de werelderfgoedlijst. Waarom is Den Helder dat niet gegeven? Waar ontbreekt het aan? Toen in de jaren '80 van de vorige eeuw het provinciaal bewustzijn ontwaakte dat men met de Stelling van Amsterdam goud in handen had, ontbeerden die verdedigingswerken de beschermende status van monument, die de stelling van Den Helder wel al had. En tóch wisten alle vereende krachten daar een succesverhaal van te maken.

Het is niet eenvoudig en gaat niet zonder slag of stoot. Wat elders kan, kan in Den Helder ook, is de overtuiging van Heemschut. En de voorsprong die Den Helder heeft, is dat er al zoveel plannen liggen en alle vestingwerken van belang al een monumentale status hebben. Maar monumenten die niet worden onderhouden, raken overwoekerd alsof ze het kasteel van Doornroosje zijn. Zie de Stelling als Doornroosje, het is hoog tijd haar wakker te kussen! En de verantwoordelijke bestuurders van Den Helder, de provincie Noord-Holland en het Rijk, zouden jullie die kus niet eens geven?

Karel Loeff
Directeur erfgoedvereniging Bond Heemschut

INHOUD

VOORWOORD	2
GOUD IN HANDEN, MAAR HET IS DOF	5
Zonder stelling geen Den Helder	5
Allure in verval	6
VAN EILAND TOT ERFGOED	11
Start van de stelling	11
Vrijheid, gelijkheid, broederschap	12
Gibraltar van het Noorden	14
Napoleon	14
Kanalenkoning	14
Historische namen	16
Achterlaadgeschut	18
Artillerietechniek en strategie	20
Pantserfort	20
Nederland neutraal	21
Eerste Wereldoorlog	22
Oog voor erfgoed	23
Versnipperd eigendom	23
HERSTEL DE STELLING	27
Zuiderwaterlinie	27
Kansrijke stelling	28
Begin van een lang traject	28
Vijf aanbevelingen	30
Ter inspiratie	33
Bourtange	33
Heusden en Woudrichem	34
Wageningen	35
MILITAIRE TERMEN	38
BRONNEN EN LINKS	39

GOUD IN HANDEN, MAAR HET IS DOF

Den Helder zou zonder stelling nooit zijn ontstaan. Op de noordelijkste reep zand verzezen militaire en maritieme werken die in ons land zonder weerga waren. De vesting werd de stad met een snoer van bastions, linies, forten en remises waar zij haar bestaan aan dankt.

Met de Stelling van Den Helder heeft de Noord-Hollandse gemeente goud in handen. Rapporten en nota's die beleidsmakers de afgelopen decennia schreven over de imposante werken, gebruiken allemaal die metafoer. Maar de jaren verstrijken en intussen ligt dat 'goud' te verkommen. De forten met de illustere namen Erfprins, Dirksz Admiraal, West- en Oostoever en de linie die ze verbindt, hebben de beschermde status van rijksmonument of zijn onderdeel van het rijksbeschermd stadsgezicht. Maar het groen woekert op de dijk en op de aarden dekking van remises en manschappenverblijven. Boomwortels, met vocht in hun kielzog, tasten het metselwerk aan. Opstellen zijn verwaarloosd, veel onderhoudsachterstand en op sommige plaatsen zelfs instortingsgevaar. Profielen vlakken af en voor de toekomst van de stelling wordt gevreesd. Bij Fort Oostoever zijn twee remises (1880-'82) in het dijklichaam overwoekerd met bomen en struiken,

evenals de kruithamer (1856) en de twee Duitse Tobruks die uit de Tweede Wereldoorlog stammen. Zelfs bomen groeien in de remises. Deze gebouwen zijn deels opgetrokken uit baksteen, vrij zacht materiaal dat overal scheurvorming vertoont. Hoog tijd het goud dat niet alleen van plaatselijk belang is, maar ook van provinciaal, zelfs landelijk, op te pakken en op te poetsen. Doe er wat mee!

Zonder stelling geen Den Helder

Zowel het bestaansrecht als de vorm van de stad Den Helder is gedictéerd door de verdedigingswerken die er gedurende eeuwen zijn aangelegd. Zonder zou de plaats die in 1928 officieel die naam kreeg namelijk nooit hebben bestaan. En zou de grove parallellogramcontour waarbinnen de oude stad zich vormde nu niet zo helder zichtbaar zijn vanuit de lucht en op topografische kaarten.

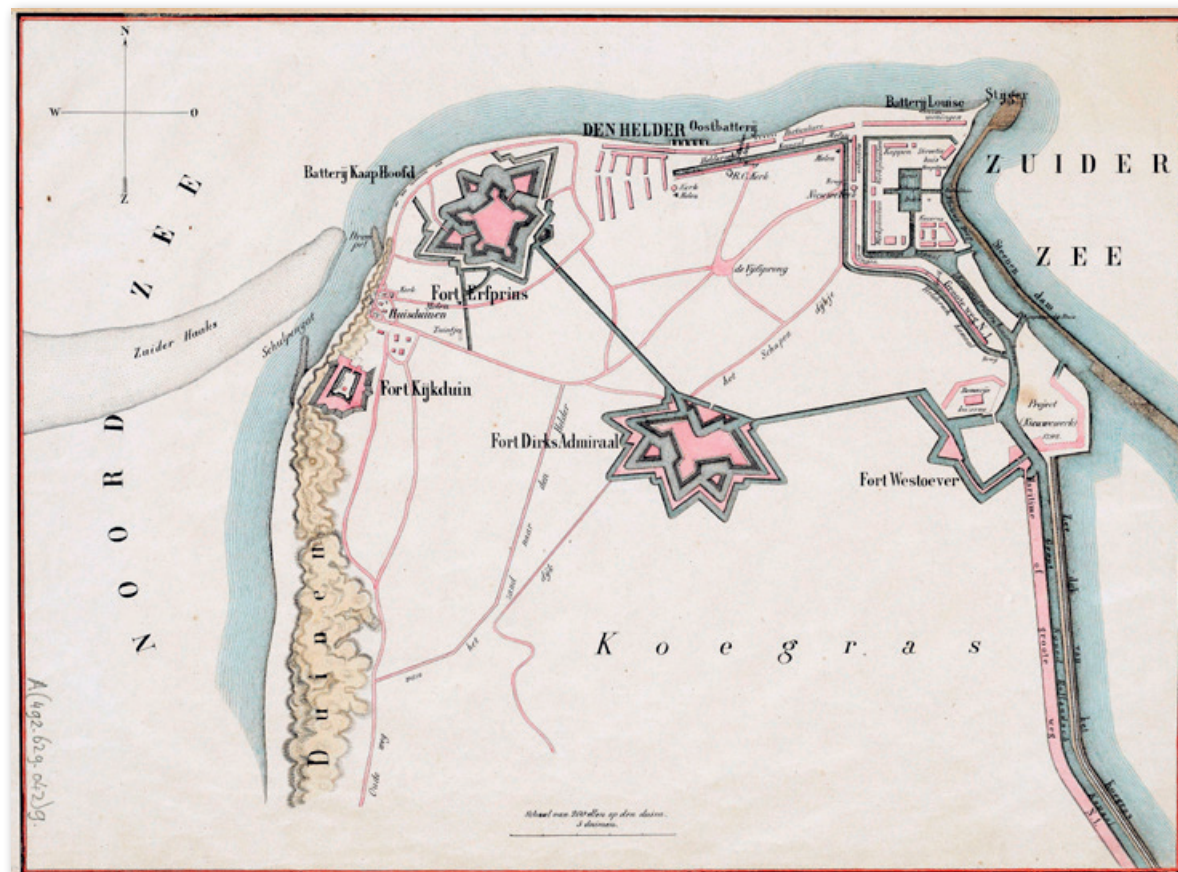
*Fort Dirksz Admiraal ligt in oktober 1953 nog in open landschap.
Foto: NHA*

De stelling doet het moderne Den Helder uiteenvallen in een oud en nieuw deel, gescheiden door een geknikte liniedijk en een op vele plekken nog open schootsveld. Dat moet vanwege de behoefte aan groen en frisse lucht zo midden in de stad gekoesterd worden. Wie het gebied nadert waar het oude dorp en de oude rijkswerf Willemsoord aan elkaar groeiden, passeert onherroepelijk de onder aarden dekking verborgen forten, kruiskamers en geschutsremises. Het geeft Den Helder de allure van vestingstad. En om eerlijk te zijn, die verdient

de stad ook, geboren uit oorlog en strijd, zonder welke Den Helder nimmer zou zijn ontstaan. Het maakt het verdedigingswerk uniek in de wereld en qua wezen en omvang alleen te beschrijven in superlatieven.

Allure in verval

De uniciteit spreekt niet alleen uit de goed bewaard gebleven samenhang van het verdedigingsstelsel rond Den Helder, maar ook uit de inbedding in het defensieve

De in 1847 door de bekende Nederlandse lithograaf Carl Wilhelm Mieling vervaardigde landkaart van de Stelling van Den Helder. Bron: NHA

stelsel van ons land. De Stelling van Den Helder had niet alleen de taak de marinehaven te beveiligen, maar ook belangrijke toegangen tot het economische hart van ons land: Amsterdam. Zij lag als een poortwachter bij de mond van het Noordhollandsch Kanaal en bestreek een van de toegangen tot de Zuiderzee. Het verklaart de enorme fortificaties rond zo'n gering oppervlak. Een concentratie van bijzondere werken, die de beleving en het bestuderen ervan zo aangenaam maken.

► *Manschappenverblijf en geschutsremise in de Linie van Den Helder.*

Wat die superlatieven aangaat: Fort Erfprins is met afstand het grootste fort van ons land en er bestaat continuïteit in strategisch gebruik van de stelling-onderdelen vanaf 1574 tot de officiële opheffing als militair vestingwerk in 1958. Een militair stempel draagt de stad nog altijd, de Koninklijke Marine is er prominent aanwezig, met opleidingsinstituten en een haven. Strategische waarde brengt ook beladen kenmerken met zich mee; Den Helder is de stad in ons land, die in de Tweede Wereldoorlog het meest gebombardeerd is.

De allure van vestingstad komt echter door de voortschrijdende staat van verval in gevaar. Aanleiding voor de Bond Heemschut om middels deze brochure aandacht te vragen voor herstel van de stelling en te wijzen op kansen die de stad al te gemakkelijk liggen laat. Alarmbellen voor de Stelling van Den Helder!

Het hoofdgebouw van Fort Westoever, gebouwd in 1825.

Op Texel werd in 1811 op last van Napoleon Fort Redoute gebouwd, ter ondersteuning van het al in 1574 door Willem van Oranje op het eiland aangelegde Fort De Schans.

VAN EILAND TOT ERFGOED

Eeuwen voordat militairen er de dienst uitmaakten, regeerde op deze plek de zee. De oudste plaatsnaam in het gebied, Huisduinen, verwijst naar bewoning op een duin. De onderkenning van het strategisch belang van het gebied, vormde het om tot een nog duidelijk herkenbaar militair landschap.

Op een kleiige bult omringd door zand en water lag in de achttiende eeuw een dorpje dat werd aangeduid als Husiduna. Huisduinen is hierin te herkennen, een kern van Den Helder die nog steeds bestaat, vlak bij het Fort Kijkduin. Huizen en duinen geven aan dat er bewoning was. Het bestaan was hier niet gemakkelijk, op het scheidsvlak tussen land en water. Dan weer zat Huisduinen aan de vaste wal geklonken, dan weer sneed het zuidelijk gelegen Heersdiep de verbinding door en lag het als een eiland op het wad. Rond 1500 groeften er huizen bijeen, als 'die Helder buyrt' aangeduid en later ook wel Nieuwediep, Helder of Willemsoord geheten. Nog steeds noemen inwoners van Den Helder zichzelf Nieuwedieper. Geen Heldenaar, dat zou verwarring geven met de inwoners van Helden in Limburg. Met die verwarring hadden de posterijen ervaring, wat er in 1928 toe leidde dat het Noord-Hollandse Helder officieel het lidwoord Den ervoor kreeg.

Start van de stelling

Als de Opstand in 1568 begint, bekender als de Tachtigjarige Oorlog, loopt de belangrijkste vaarroute naar Amsterdam tussen Texel en Huisduinen door. De Rede van Texel werd geregeld gebruikt door vele koopvaardij- en oorlogsschepen en gold als verzamelpaats van vloten bij het uitzeilen. In 1574 werd de dreiging van een aanval door de Spaanse vloot werkelijkheid, doch die kon gekend worden door een overwinning van de Watergeuzen in de Slag bij Reimerswaal op de Oosterschelde. Bij Oudeschild op Texel liet Willem van Oranje het Fort De Schans opwerpen en werd de wens geuit om ook Wieringen en Huisduinen van verdedigingswerken te voorzien. Aanvankelijk werd de verdediging van het Marsdiep zowel vanaf Texel als op het vasteland gevoerd.

In de 18^e eeuw, ten tijde van de Vierde Engelse Zeeoorlog, was de Rede van Texel niet meer toereikend voor de Nederlandse oorlogsvloot en bovendien slecht te verdedigen vanaf de wal. Zodoende werd in 1781 aan de oostkant van Den Helder het Nieuwe Diep, toen niet meer dan een geul in het wad, omgevormd tot oorlogshaven en kwamen langs het Marsdiep drie kustbatterijen, om vanaf het land vijandelijke schepen te kunnen bestoken. De kiem van de Stelling van Den Helder was gelegd.

Vrijheid, gelijkheid, broederschap

Eind 18^e eeuw tekenden zich grote geopolitieke verschuivingen af, die ons land niet ongemoeid lieten. Een verre nazaat van Willem van Oranje, stadhouder Willem V, werd met Franse hulp verdreven en nam de wijk naar Engeland. Een jaar na de start van de Bataafse Revolutie in 1794 werd in ons land de Bataafse Republiek opgericht. Hiermee kwam een einde aan de zelfstandigheid van 'de provinciën'. Er werd gestreefd naar de

Charge van het Bataafse Leger op een Russisch legeronderdeel na de invasie van 1799. Bron: NHA

De gelande Engelsen onder vuur. Bron: NHA

idealen van de Verlichting. Dat komt mooi tot uitdrukking in de namen van de drie kustbatterijen die in 1795 aan de versterkingen rond Den Helder werden toegevoegd: Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Vier jaar later waren de batterijen alweer buiten dienst en uitgerekend in dat jaar, in augustus 1799, landde de Engelse vloot op de kust tussen Petten en Callantsoog en ten zuiden van wat toen Kleine Keet werd genoemd en waar zich nu strandslag Falga bevindt. Batterij Gelijkheid was hier net opgeheven en dreigde ondergestoven te worden. De geallieerde invasie van Brits-Russische troepen, waar deze landing de opmaat toe was, zou het aanzien van Den Helder gaan bepalen. Tijdens zijn ballingschap was Willem V de overtuiging toegedaan, dat het land als één man achter Oranje zou staan. Hij zal hebben gemeend dat met de Brits-Russische invasie zijn moment was aangebroken. De 20.000 soldaten die in het noorden van Noord-Holland door 150 Engelse schepen op het strand werden gezet, hadden er echter een zware dobber aan, ondanks de Russische regimenten en nog meer Engelse soldaten die zouden volgen. Want de Fransgezinde Bataven vochten dapper terug. Maar niet in Den Helder, want dat kon rap worden ingenomen. Door het ontbreken van een verdediging aan landzijde namen de Bataven zodra ze het kanongebulder van de Engelsen hoorden, de wijk door de moerassen naar het zuiden. Met als gevolg dat de Nederlandse vloot werd geconfisqueerd, waarbij ook meespeelde dat de marine Oranjegezinder was dan de patriotten op de vaste wal. Voor hun vlucht maakten

de Bataven nog wel de 86 kanonnen onklaar die bij de kustverdediging waren ingezet, door ze te vernagelen. Een ijzeren pin werd daarbij in het zundgat geramd, zodat de lading niet meer te ontsteken was. De opmars naar Amsterdam liep vast op inderhaast bij Beverwijk opgeworpen Bataafse linies, ontworpen door de legendarische Cornelis Krakenhoff (1758-1840). In anderhalve maand raakten 65.000 soldaten van beide zijden slaags met elkaar, tot de gedemoraliseerde geallieerden er de brui aan gaven en de noordelijke helft van de provincie geruïneerd achterlieten.

Cornelis Krakenhoff, steendruk naar tekening van J.H. Hoffmeister. Bron: NHA

Gibraltar van het Noorden

Toen keizer Napoleon in 1812 richting Moskou marcheerde - nog in de overmoedige onwetendheid dat zijn Tocht naar Rusland desastreus zou gaan verlopen - wenste hij geen prikkende Britse bajonetten in zijn rug. Om de in 1799 zo eenvoudig door de geallieerden begane route richting Den Helder af te grendelen, liet hij de inmiddels mede door Kraysenhoff gemaakte plannen afstoffen om de marinewerf en -haven tot vestingstad te promoveren: het Gibraltar van het Noorden. De opdracht om Den Helder een stelling te geven, ging naar de waterstaatkundige Jan Blanken (1755-1838), wiens naam tevens verbonden zal blijven aan de aanleg van het Noordhollandsch Kanaal, waartoe in 1819 werd besloten.

Jan Blanken, geschilderd door Jean Augustin Daiwaille. Bron: NHA

Napoleon

In 1803 kreeg de dorpskern een omwalling en werden diverse kleinere werkjes aangelegd. In 1811, een jaar voor hij zich in het rampzalige Russische avontuur zou storten, keurde de keizer de uitgewerkte plannen voor een reeks forten goed, die passend was bij de status van oorlogshaven van de hoogste orde. Eerst werd in 1811-'13 bij de Noordzeekust het grote vijfhoekige gebastioneerde Fort Erfprins gebouwd. Tegelijkertijd ving ook de bouw van de forten Kijkduin en Dirksz Admiraal aan. Kijkduin lag iets zuidelijker aan de kust en de overige forten werden verbonden door een linedijk, met grachten voor en achter en een gedekte weg. Om zich van de verdedigende kracht van de werken te overtuigen, bracht Napoleon in oktober 1811 een bezoek aan Den Helder en Texel. Een getuige tekende op: 'Hij verklaarde zelden een punt gezien te hebben waar, zoo goed als hier, een kleine macht de reede, de magazijnen en de haven, van de landzijde, tegen een geheel leger zou kunnen verdedigen.'

Kanalenkoning

Na de Napoleontische Tijd werd ons land wederom een koninkrijk. Koopman-koning Willem I, de zoon van stadhouder Willem V, had een scherp oog voor de commerciële noden van het land maar hield ook de blik op de mogelijkheden zijn familie te verrijken. Hij liet tal van waterwegen verbeteren en bracht nieuwe verbindingen tot stand. Zoals het Noordhollandsch Kanaal, dat vanaf Amsterdam naar Den Helder liep en gebruikmaakte van bestaande boezems en polderringvaarten, die zo nodig verbreed werden en uitgediept. Het leverde de vorst de bijnaam Kanalenkoning op. Het Nieuwe Werk, een tot verdedigingswerk omgewerkte werf in Den Helder uit 1791, werd gesplitst in een Fort Oostoever (1824) en Fort Westoever (1825), waar het nieuwe kanaal tussendoor prikte.

► Heemschut Noord-Holland vergadert in april 2026 in Fort Westoever en maakt van de gelegenheid gebruik het van alle kanten te bekijken.

HISTORISCHE NAMEN

In de namen van de forten weerklinkt de geschiedenis.

Fort Kijkduin heette na de bouw in 1813 door de Fransen Fort Morland. Het stond op de plek van een toren op het duin dat al de naam Fort Kijkduin gedragen had en in 1815 keerde die naam terug. De Fransen eerden de in 1805 bij Austerlitz omgekomen kolonel François-Louis de Morlan door het nieuwe fort zijn naam te geven.

Fort Oostoever droeg eerst de naam Fort Dugommier, naar generaal Jacques François Dugommier. In 1793 streed hij naast Napoleon om de herovering van Toulon en sneuvelde in Spanje.

Fort Westoever is te laat gebouwd om nog een Franse naam te krijgen.

Fort Dirksz Admiraal, genoemd naar burgemeester Cornelis Dirksz van Monnickendam die de Geuzen aanvoerde tijdens de Slag op de Zuiderzee in 1573, werd gebouwd als Fort de l'Ecluse, Frans voor sluis.

Fort Erfprins heette aanvankelijk Fort Lasalle, naar de in 1809 bij de Slag bij Wagram omgekomen cavaleriegeneraal Antoine de Lasalle. Na het afmarcheren van de Fransen in 1814 kreeg het de titel van de latere koning Willem II als naam, die toen de erfprins was.

▲ De Fortweg circa 1905-'08 leidde naar Fort Erfprins. Aan de einder vuurtoren de Lange Jaap bij Huisduinen. Bron: NHA

◀ Een van de vier betonnen beddingen die de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog aanlegden op Fort Dirksz Admiraal ten behoeve van hun luchtafweergeschut.

ACHTERLAADGESCHUT

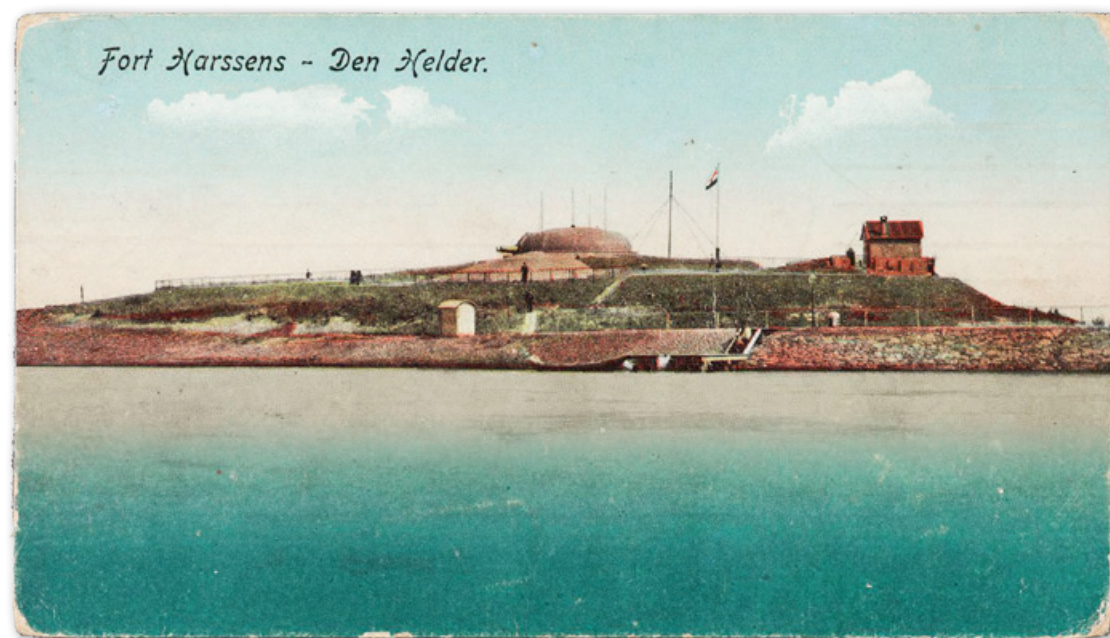
In de eeuw die volgde, verbeterde de artillerie-techniek. Werden bij de Slag bij Waterloo in 1815 de projectielen nog aan de voorzijde in de lopen gerold, aan het eind van de eeuw gingen granaten mét huls aan de achterzijde de kanonnen in. In de tussentijd leidden stapsgewijze verbeteringen ertoe dat granaten door getrokken lopen werden afgevuurd en zorgde de uitvinding in 1886 van rookzwak kruit voor lastig waarnemen van vijandelijk geschut. Granaten bleken later die eeuw door hun brisante lading ook nog eens een grotere springkracht te hebben. Getrokken lopen lieten de afgevuurde projectielen om hun as draaien, waardoor precisie en bereik werden vergroot. Vanaf 1870 werden de 36-ponders, de voorladers die in de kustbatterijen werden gebruikt, vervangen door getrokken achterlaadgeschut van 24 cm kaliber. Het was in feite scheepsgeschut dat stond opgesteld langs de kust om tegen vijandelijke pantserschepen te worden ingezet.

Voorlader op Fort Dirksz Admiraal.

De entree van Fort Erfprins met daarachter moderne gebouwen die bij Defensie in gebruik zijn.

Fort op de Harssens had met 30,5 cm kaliber het zwaarste geschut van de Nederlandse forten. Bron: NHA

Artillerietechniek en strategie

In de tweede helft van de 19^e eeuw vond een aantal strategische veranderingen plaats. Het Kustfort aan het Pampus, voltooid in 1894, had vier kanonnen met achterlaadgeschut, zij het onder pantserstalen koepels. De IJ monding werd bestreken met dezelfde soort kanonnen, vanaf de kustbatterijen bij Diemerdam en op het Vuurtoreneiland Durgerdam, evenals Pampus onderdeel van de tussen 1880 en 1914 aangelegde Stelling van Amsterdam. Rond 1900 werden deze kanonnen, die in de openlucht waren opgesteld, naar Den Helder overgeplaatst. Want waarom wachten tot de vijand bijna tot Amsterdam was opgestoomd, als die bij Den Helder al naar de kelder kon worden gejaagd? Bovendien was het ook de vraag of een vijand de stad wel zo dicht kon naderen met navenant zwaar scheepsgeschut. Dit geschut was in het noorden beter op z'n plaats!

Pantserfort

In Den Helder lag een gloednieuw pantserfort, dat oogde als een kleinere uitvoering van Pampus en ook vier kanonnen herbergde onder twee koepels: Fort op de Harssens. Dit op 10 februari 1886 officieel in gebruik gestelde fort had met 30,5 cm kaliber letterlijk zwaar geschut in huis. In Den Helder gaat nog steeds het verhaal, dat bij een proefsalvo tal van vensters in de stad uit hun sponningen vlogen. Op deze koepels plaatsten de Duitsers in de Tweede Wereldoorlog luchtafweergeschut. De koepels en kanonnen werden later gedurende de oorlogsjaren door hen verwijderd, want het metaal kon goed gebruikt worden in de eigen oorlogsindustrie. Het bovengrondse deel van Fort op de Harssens is in 1958 gesloopt. Een havenkantoor werd op het fort gezet, dat overigens inmiddels is vervangen door een nieuw exemplaar. Het merkwaardige feit doet zich voor, dat Fort op de

Harssens geen monument is. Wel is het opgenomen in het beschermd stadsgezicht van de gemeente Den Helder maar aangezien het ondergrondse restant van het fort grotendeels aan het zicht onttrokken is, kan dat beter. Vandaar op deze plek het pleidooi het minimaal de status van gemeentelijk monument te geven of nog beter rijksmonument. Hier ligt een taak voor het gemeentebestuur.

Dat het strategisch belang van Den Helder hoog werd aangeslagen, blijkt uit het feit dat de eerste acht jaar na aannemen van de Vestingwet in 1874, er uitsluitend geld ging naar de Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Den Helder. De Stelling van Amsterdam, waarover door militairen en volksvertegenwoordigers nog veel ge-

steggeld werd - zowel onderling als met elkaar - moest maar even wachten. Daarvan werd het tracé zoals we dat nu kennen uiteindelijk pas in 1881 vastgesteld.

Nederland neutraal

Toen in Europa de Eerste Wereldoorlog uitbrak, verklaarde Nederland zich neutraal. Dat had twee redenen. Ten eerste wilde ons land zich het oorlogsleed en de onvermijdelijke schade besparen. Ons leger zou niet zijn opgewassen tegen welke vreemde mogendheid dan ook. Ten tweede was Nederland een koloniale macht en bestond de niet denkbeeldige vrees, dat indien ons land bij het conflict betrokken zou raken, Nederlands-Indië of Suriname door een vijandige strijdende partij zou worden bezet. Je als land neutraal verklaren, leidt er niet automatisch toe dat strijdende partijen dat ook respecteren. Zie het koninkrijk België en groothertogdom Luxemburg, die desondanks door het keizerrijk Duitsland in 1914 zijn binnengevallen. Neutraliteit moet worden afgedwongen en daarbij komt diplomatiek gemanooeuvreer om de hoek kijken, plus de bereidheid je tanden te laten zien.

▲▼ Inkijkjes in het binnenste van Fort op de Harssens, boven het restant van een motor die in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers was gebruikt als energievoorziening voor de zoeklichten.

De Noord-Hollandse gedeputeerde Frieda van Diepen-Oost leidt de start in van de restauratie van Fort Kijkduin op 28 juni 1992.

Eerste Wereldoorlog

Met de moderne Stelling van Amsterdam, die in 1914 haar voltooiing naderde, was ons land een harde noot om te kraken. Dat schatten zowel de Britten als de Duitsers in. Van het landleger waren vooral de Duitsers niet zo onder de indruk. Wel van de waterlinies in ons land, waar de Stelling van Amsterdam er een van was. Die kende ook een goed verdedigd noordfront. Die les was in 1799 geleerd. Den Helder was inmiddels ook van een landfront aan de zuidzijde voorzien, waardoor de provincie nóg lastiger in te nemen was. Dat er voornamelijk in baksteen was gebouwd, deed daar wel ietsje aan af. Want de vuurkracht van moderne artillerie uit het laatste kwart van de 19^e eeuw, zou met de uit de Franse Tijd daterende forten en liniewal korte metten maken. Ondanks dat de uit 1828-'30 stammende en uitbakstenen opgemetselde kazerne van Fort Westoever tegen

de eeuwwisseling van een meter dikke betonnen dekking was voorzien. Dat de strijdende partijen inzagen dat een neutraal Nederland hun meer voor- dan nadelen bood, gaf in dat opzicht de doorslag. Een neutrale buffer tussen de strijdende partijen betekende dat ze geen extra stuk Noordzeekust tegen de ander hoefden te verdedigen. Voor Duitsland bood een neutrale buur als handelspartner nog eens extra voordelen, vanwege de blokkade van de Duitse havens door de Engelse vloot. Tot 1958 was de Stelling van Den Helder in militair gebruik en omklemde zij de groeiende stad, tot die uiteindelijk reikte tot aan de binnenzijde van de linie. Uitbreidingen werden vanaf de jaren '60 als het ware over de stellingzone heen getild. Aan de oostkant zijn de vestingwerken daardoor ingebed in stedelijk gebied, maar aan de westkant ligt voor de stelling een groene buffer.

Oog voor erfgoed

Het besef dat Den Helder gezegend is met cultuur-historisch betekenisvol erfgoed, leidde 35 jaar geleden tot de oprichting van de Stichting Stelling Den Helder. Sinds 1989 nam zij de taak op zich, de waarde onder de aandacht van publiek en politiek te brengen en ervoor te zorgen dat bouwkundige onderdelen van de stelling werden gerestaureerd. Ook werd nagedacht over de toekomst: samenhang in gebruik, leidend tot behoud. De gemeente was enthousiast, want door de stelling beter zichtbaar te maken en te koesteren, werd de identiteit van Den Helder als vestingstad versterkt. Het was zaak de Stelling van Den Helder allure en herkenbaarheid te geven en stedenbouwkundige ontwikkelingen voortaan af te stemmen op de karakteristiek van de stelling, die

de stad ook nog eens een groene long zou geven. In 1996 rondde de Stichting Stelling Den Helder de eerste fase af van de restauratie van Fort Kijkduin, waarin een zeeaquarium kwam. Vanaf 2019 werden werkzaamheden aan brug, het plein en de inrichting van het fort-museum uitgevoerd. Bijdragen van diverse fondsen maakten dit project 'Van fort naar topfort' mogelijk.

Versnipperd eigendom

In 2020 werd de stichting omgezet naar Stichting Erfgoed Den Helder. Vier jaar later werd een proces in gang gezet, om de samenwerking tussen deze stichting, Willemsoord BV en de gemeente Den Helder hechter te maken. In 2026 is de Stichting Erfgoed Den Helder

In 1996 werd Fort Kijkduin voorzien van een nieuw dak.

ontbonden. Alle medewerkers en het beheer van de erfgoedlocaties zijn overgedragen aan Willemsoord BV, dat nu verantwoordelijk is voor een belangrijk deel van het militair-maritieme erfgoed in Den Helder.

De BV beheert de forten Westoever, Oostoever, Harssens, Kijkduin en een deel van Fort Dirksz Admiraal, een deel van de rijkswerf Willemsoord en verder Batterij Begraafplaats, de Hospitaalbunker, de bomvrije remise Het Beeldenfort en het Atlantikwall Centrum. De BV is daarmee verantwoordelijk voor behoud en duurzame exploitatie van deze werken.

Van de werken heeft Willemsoord BV alleen Fort Kijkduin in bezit. Zo wordt het Atlantikwall Centrum weliswaar door Willemsoord BV beheerd, het gebouw is eigendom van de landelijke erfgoedontwikkelaar BOEi die voor het onderhoud verantwoordelijk is. De forten Harssens en Erfprins zijn in handen van het Ministerie van Defensie en de overige locaties zijn eigendom van de gemeente Den Helder.

Net zoals in 1992 steekt de pantserstalen waarnemingskoepel nog altijd boven Fort Kijkduin uit.

De rijkswerf in Den Helder.

De Linie van Den Helder.

HERSTEL DE STELLING

Zeggen dat er wat gebeuren moet met de Stelling van Den Helder is makkelijk. Aangeven wat er concreet kan worden gedaan, is een complexere opgave. Heemschut doet vijf aanbevelingen, voortbordurend op de stappen die nu al in Den Helder in de goede richting zijn gezet.

Cultuurhistorisch gezien is het onbestaanbaar dat Den Helder het goud uit de handen laat glippen, maar ook economisch is dit zeer onverstandig. Herstel van de stelling biedt de stad de kans zich te profileren, aantrekkelijker en duurzamer te maken, meer bezoekers te ontvangen en de lokale economie aan te jagen. Ervaring hiermee is er in ons land ten over. Kijk naar de ontwikkeling die de Stelling van Amsterdam doormaakte sinds deze in 1996 op de Werelderfgoedlijst van Unesco is geplaatst. Verwaarloosde en leegstaande forten wekten interesse van investeerders en vonden nieuwe gebruikers, nadat de provincie Noord-Holland zwaar inzette op het behoud van het buiten dienst gestelde verdedigingswerk. Het publiek ging zich voor deze ooit geheime en verborgen monumenten uit het nabije verleden interesseren. De kenmerkende onderdelen van het stellinglandschap kwamen opnieuw tot leven. Linies en opstelpunten voor geschut bleken geen sta-in-de-wegs maar vertelden het verhaal van waterstaatkundig en strategisch vernuft en kregen op z'n minst de functie als verdediger van natuur en frisse lucht. Met de toevoeging van de Nieuwe Hollandse

Waterlinie ontstond op 26 juli 2021 het gecombineerde erfgoed De Hollandse Waterlinies, waarvan de slagkracht en de educatieve en economische betekenis sindsdien alleen maar zijn toegenomen.

Zuiderwaterlinie

Een vergelijkbare ontwikkeling maakte de Zuiderwaterlinie in Noord-Brabant mee. Zij stamt uit de 17^e eeuw en maakte Den Bosch gedurende de Opstand

Willemsoord in de jaren '30. Bron: NHA

een onneembare vesting. De linie is een onderdeel van de oudste en langste waterlinie van ons land; van Bergen op Zoom tot Grave. Als lokale, provinciale en landelijke overheden de handen ineenslaan, zijn er grootse daden te verrichten, bewijzen deze voorbeelden. Verdedigingswerken van weleer spreken tot de verbeelding. Worden deze hersteld met moderne ingrepen die ze functioneel maken en goed zichtbaar in het landschap, dan voorzien ze ook nog eens in behoeftes op recreatief en toeristisch vlak. Zo blijkt uit de toename van het toerisme langs deze linie, wat aantoonst tot welke prachtige resultaten samenwerkende overheden kunnen komen.

Kansrijke stelling

Bijzonder aan de Stelling van Den Helder is dat deze in vergelijking met andere vestingwerken in het land een grote verscheidenheid aan elementen omvat, op relatief korte afstand van elkaar. De compacte, gesloten vorm is nog goed herkenbaar en maakt het aantrekkelijk om de onderdelen te verbinden met loop-, fiets- en vaarverbindingen.

Op het betrekkelijk klein stuk grond is een verhaal te vertellen dat loopt van de Opstand, via de zeeoorlogen uit de 17^e en 18^e eeuw, tot de Napoleontische Tijd. Enzovoort, tot de hoogtijdagen van de vestingbouw die in 1914 tot een einde kwam. Maar ook het verhaal van de Tweede Wereldoorlog kun je de bezoeker vertellen, met Den Helder als meest gebombardeerde stad van ons land en de vele restanten van de *Atlantikwall*, het megalomane verdedigingswerk dat faalde bij het beschermen van het Derde Rijk tegen een geallieerde invasie. Van de Koude Oorlog zijn ook nog tal van aandenkens aanwezig, zoals een bunker bij Kijkduin en ruimtes vol apparatuur en relicten in Fort op de Harssens. Voor Texel heeft Den Helder vanwege de veerboot naar Texel een poortfunctie, die veel bezoekers naar het noorden van de provincie trekt. Dat biedt aanknopingspunten voor samenwerkingsverbanden en kansen op toeristisch gebied.

Begin van een lang traject

Dat een drukbezochte en in goede staat verkerende stelling niet een-twee-drie geregeld is, dat moge duidelijk zijn. Pogingen daartoe zijn de afgelopen twintig jaar steeds gestaakt, bijvoorbeeld door wisselingen van het gemeentebestuur of gebrek aan middelen. Erfgoed-beschermers Heemschut wil niet capituleren. In 2026 bieden het aantreden van de nieuwe gemeenteraad, het coalitieakkoord en het installeren van een vers college van burgemeester en wethouders nieuwe kansen. Op de verwerving van middelen zijn visies te ontwikkelen. Na decennia van kwakkeln met de Stelling van Den Helder hangt er een kentering in de lucht. Dat er een erfgoedplatform in Den Helder is opgericht met als doel het vlottrekken van de restauratie van de Stelling van Den Helder zegt in dat opzicht veel. In dit platform slaat een tiental vertegenwoordigers van instellingen en verenigingen, een oud-burgemeester van Den Helder en oud-directeuren van Willemsoord de handen ineen met als gezamenlijk doel het in ere herstellen van de Stelling van Den Helder. Een krachtenbundeling waar de stad, haar bestuur en alle inwoners van kunnen profiteren. Maar ook een signaal dat er nu eindelijk wat gebeuren moet.

Het Atlantikwall Centrum in Huisduinen.

De sfeer van de Koude Oorlog is in Fort op de Harssens bewaard gebleven.

VIJF AANBEVELINGEN

Om een zet in de goede richting te geven, formuleert Bond Heemschut vijf aanbevelingen.

1 Zoek samenwerking

Herstel en promotie van de stelling betreffen een omvangrijk project dat gemeentegrenzen overschrijdt, qua aanpak maar ook qua impact. Het allerbelangrijkste is dat écht het gemeenschappelijk belang wordt gezien en de gezamenlijke verantwoordelijkheid wordt gevoeld. Met de oproep de samenwerking op te zoeken, spreekt Heemschut de gemeente Den Helder aan, de provincie Noord-Holland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Bij hen ligt een grote verantwoordelijkheid en zij dienen de aanzet te geven door een projectteam te formeren. En betrekken daar ook organisaties bij als de Stichting Stelling van Den Helder, Bond Heemschut, toerismebureaus en de stichting Menno van Coehoorn die zich landelijk inzet voor behoud van historische verdedigingswerken. Als aftrap van een - lang - samenwerkingstraject kan in Den Helder een dag worden gehouden, waarop al deze partijen met elkaar de intentie formuleren het project uit te voeren. Deze 'stellingploeg' wijst uit haar midden ook een voorzitter/projectleider aan en gaat op zoek naar een professionele fondsenwerver. Kijk bijvoorbeeld hoe Wageningen dat heeft aangepakt (zie het voorbeeld op pagina 35). Om de reikwijdte van het project te verbreden, dient aansluiting te worden gezocht bij de Stichting Forten Nederland, organisaties die de *Atlantikwall* als militair erfgoed levend houden en de internationale *Liberation Route Europe Foundation*.

2 Borg het herstel in meerdere trajecten

Voer herstel van de stelling op in alle intentieovereenkomsten, coalitieakkoorden en bestuursvisies; kortom in alles wat de ontwikkeling van stad en regio op de lange(re) termijn betreft. Stukken als deze kunnen weliswaar breed ingestoken zijn, het belang van en draagvlak voor dit specifieke project kunnen erin benadrukt worden. Doel is steeds op de radar te houden, dat hier tijd en geld voor vrij moet worden gemaakt en gehouden. In het *Ontwikkelperspectief Noord-Holland Noord* dat later dit jaar door zeventien gemeenten, het waterschap en de provincie wordt vastgesteld, mag de Stelling van Den Helder niet ontbreken. Dit is een beleidsstuk over ontwikkelingskansen in Noord-Holland Noord. Bij de voorbereiding hiervan is een groot aantal maatschappelijke partijen betrokken. Na de inventarisatie zijn de bestuurders aan zet om een koers te bepalen op hoofdlijnen. Deze koers leidt tot het *Ontwikkelperspectief NHN*.

3 Formuleer een strategie inclusief langetermijnagenda

De 'stellingploeg' uit aanbeveling 1 kan niet zonder strategie. Bedenk hoe de Stelling van Den Helder eruit zou moeten zien in 2035. En stel de vraag hoeveel bezoekers er bijvoorbeeld in 2040 zouden moeten zijn. Dat helpt bij het globaal beschrijven, hoe daar te kunnen komen en wat daarvoor nodig is. Zonder langetermijnstrategie is het moeilijk starten. Partijen willen stappen zetten, maar ook weten waar die naar toe leiden. En, niet onbelangrijk, hoeveel stappen het zullen zijn.

4 Maak een praktisch herstelplan

Als de strategie en de langetermijnagenda zijn opgesteld, is het tijd om in actie te komen. Een herstelplan met uitvoeringsagenda en begroting zijn daarbij onontbeerlijk. Wat moet worden aangepakt, is bij een rondgang over de stelling nu al concreet. Verwijder de begroeiing op, in en rondom de bedreigde opstallen op Fort Oostoever en de dubbele caponnière van Fort Dirksz Admiraal; zorg voor regelmatig onderhoud; herstel de lekkages en scheuren in diverse gebouwen; zorg dat de waterlopen langs de linies weer verbonden worden en bevaarbaar zijn; lanceer een landelijke campagne die de Stelling van den Helder breed onder de aandacht brengt.

5 Werk doorlopend aan promotie

Promotie van dit erfgoed is geen sluitstuk van het project, maar dient in alle fases op allerlei manieren te worden ingezet en uitgedragen. Onderdeel daarvan is het betrekken van lokale vrijwilligers. Overigens zijn nu al veel mensen betrokken en actief bij de stelling. Zij kunnen een rol (blijven) spelen bij het herstel van de stelling, naast bijvoorbeeld professionele (landelijke) campagnes. Het publiek warm laten lopen voor de Stelling van Den Helder en de betrokkenen bij de stelling warm houden, begint vanaf nu met het uitdragen dat in Den Helder écht iets te gebeuren staat.

Kus Doornroosje, de slapende Stelling van Den Helder, wakker en voorkom dat het monumentale en unieke erfgoed - en daarmee een kans voor de toekomst van Den Helder - verloren gaat.

Dirk Reitsma schetste in november 2025 zijn visie op de stelling, met een doorgaande vaar-route en diverse opstappunten.

Vanuit de lucht is de stervormige vesting van Bourtange niet te missen.
Foto: Vesting Bourtange

Ter inspiratie

De Stelling van Amsterdam is al genoemd als voorbeeld voor de aanpak die de Stelling van Den Helder ook verdient. De overeenkomst is dat er in de jaren '80 van de vorige eeuw weinig waardering en geen oog was voor de verlaten forten in een ruime boog rond de hoofdstad. Een verschil is er ook, namelijk dat de onderdelen van de reductiestelling in het zuiden van de provincie elke monumentenstatus ontbeerden. Dat ligt voor de Stelling van Den Helder anders. Fort Kijkduin is al sinds 1989 rijksmonument, gevolgd door Westoever en Oostoever in 1993 en Dirksz Admiraal en Erfprins in 2004. De verbindingswal met grachten, remises en batterijen geniet rijksbescherming sinds 2007. Dat neemt echter niet weg, dat voor behoud forse inspanningen nodig zijn. Dat laatste heeft bestuurders en betrokken burgers elders in den lande er niet van weerhouden om kansen te zien in bedreigde vestingwerken. De roem spreekt voor zich die de gerestaureerde verdedigingswerken van Bourtange, Heusden, Wageningen en Woudrichem verwierven. Om maar enkele voorbeelden te noemen.

Bourtange

In de jaren '60 van de vorige eeuw ontstond het plan Bourtange in de provincie Groningen te herscheppen om er een toeristische attractie van te maken. De vesting was in 1851 opgeheven en ontmanteld en het spectaculaire spel van bastions, ravelijnen en het kroonwerk met de brede verdedigingsgrachten ging letterlijk van de kaart. Men leefde er van de landbouw en het grensverkeer met Duitsland dat dwars door de vesting voerde. Toen de inkomsten daalden, koos een visionair gemeentebestuur resoluut voor revitalisatie. Dankzij opgravingen, een studie naar het landschap en archiefonderzoek, konden de tracés weer zichtbaar worden gemaakt. Die tracés waren ontstaan nadat Willem de Zwijger in 1580 besloot hier op een smalle zandrug, een *tange*, in een uitgestrekt veengebied een versterking aan te leggen. In de decennia die volgden, tijdens de Opstand, won de plek aan betekenis en werd de schans een vesting. In eerste instantie een vijfpuntige ster, daarna aangevuld met ravelijnen in het oosten. Ten slotte werd, omstreeks 1607, het kroonwerk tot stand

Bourtange is sinds de reconstructie, voltooid in 1992, een magneet voor toeristen.
Foto: Wikimedia Commons

De in 1904 gedempte haven van Heusden is in oude luister hersteld. Foto: Jan Maassen

gebracht. Na een uitbreiding in 1740 verloor de vesting door veranderde tactieken en uitdrogen van het veen aan betekenis. Het aanzien van het stadje is tussen 1972 en 1992 weer in de staat van de 18^e eeuw gebracht, met het stratenpatroon van de legerplaats en met poorten, wallen, grachten en bruggen. Kapiteinswoningen, kruithuizen en barakken zijn gerestaureerd. De huidige plattegrond wordt wel eens met een reusachtig kristal vergeleken en qua toeristische magneet is Bourtange een trekker van jewelste. De vergelijking met Den Helder is relevant, omdat alleen al Fort Erfprins zich qua oppervlak kan meten met dit vestingstadje.

Heusden en Woudrichem

Wie heden ten dage in het Noord-Brabantse Heusden rondloopt, kan zich het beeld van dik een halve eeuw geleden amper voorstellen. In de jaren '60 eisten een zwakke economie en dalend bevolkingscijfer hun tol en

het stadje raakte ernstig in verval. De gemeente wilde het tij keren met hoogbouwflats en extra industrie. Daar maakte het provinciebestuur op verantwoorde wijze korte metten mee. In plaats van de gemeentelijke plannen goed te keuren, stelde de provincie voor monumentale gebouwen, woningen en vestingwerken groot-

Prins Claus in Woudrichem bij het logo van Heemschut, dat in 1971 de restauratie als project adopteerde.

scheeps te restaureren, om van Heusden de trekpleister voor watersport en toerisme te maken die het nu is. Ook de in 1904 gedempte haven werd in oude luister hersteld. Het lijkt nu een levende ansichtkaart, met een door een molen bekroond rondeel aan de ene kant van de havenmond en aan de andere kant een bastion. Op nog geen twintig kilometer afstand van Heusden ligt Woudrichem, een in de negende eeuw ontstane nederzetting die in de eeuwen die volgden op een strategisch belangrijke plek bleek te liggen, geklemd tussen de invloedssferen van het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. In de 19^e eeuw werd het onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, wat de lokale economie door de beperking die dat stelde aan stadsuitbreiding geen goed deed. In 1971 besloot Heemschut in het kader van het zestigjarig jubileum de verwaarloosde vestingstad te adopteren, toen zij bedreigd werd door inkapseling in een groter geheel met groot-scheepse kaalslag en nieuwbouw. De Bond Heemschut kreeg de gemeente, de provincie en de regering aan haar kant. Daarna kon het opknappen en restaureren van 36 monumenten en andere vervallen maar cultuurhistorisch waardevolle panden beginnen. Het herstel van Woudrichem werd in 1972 het eerste project van het Nationaal Restauratie Hulpfonds en in hetzelfde jaar werd de status beschermd stadsgezicht verleend.

Wageningen

Werd de basis voor de eerste drie voorbeelden al een halve eeuw geleden gelegd, het in oude luister herstellen van de vesting Wageningen speelt op dit moment. Het erfgoed van de historische vestingstad dient als fundament van de *Omgevingsvisie Bebouwd Gebied* die de gemeente Wageningen in het kader van de Omgevingswet in 2024 heeft opgesteld. Dat houdt niet in dat losse onderdelen gerestaureerd worden en de omgevingsvisie straks uit een opsomming van losse projecten bestaat, maar dat gekozen wordt voor een samenhangende manier van denken, plannen en ontwikkelen. De gemeente

Woudrichem ademt de sfeer van een vestingstad uit de tijd van de Hollandse Waterlinie. Foto's: Jan Maassen

heeft goed begrepen, dat wie wil voortbouwen op de geschiedenis, erfoegd een leidende rol moet geven. Daarbij versterkt intact laten van de verbondenheid van het toen met het nu de identiteit van de stad. De geschiedenis bepaalt al eeuwen haar ruimtelijke structuur. Gekozen is om elementen als een stadsgracht met bruggen, bolwerken, plantsoenen en een kleinschalige binnenstad herkenbaar te houden. Wageningen is zich bewust dat op deze wijze omgaan met kostbaar erfoegd kansen biedt. De stad profileert zich ermee als aantrekkelijker en duurzamer en ontvangt meer bezoekers. De lokale economie is er blij mee. Een van de eerste stappen van Wageningen, en dat zal Den Helder tot voorbeeld strekken, is het aanstellen van een fondsenexpert, die op gedurfd wijze financiële middelen kan binnenbrengen. Over zaken als deze contact met elkaar zoeken, is ook aanbevelenswaard. Identieke en herkenbare problemen spelen ook in Den Helder, zoals de noodzaak te werken aan beeldkwaliteit en een representatieve uitstraling, diversificatie van het economisch aanbod, het tegengaan van verrommeling, het van doorvaarten en het maken van aantrekkelijke en groene routes voor wandelaars en fietsers.

In de jaren '60 werd de vesting van Wageningen voor een deel geslecht. Nu dient deze als uitgangspunt voor een Vestingvisie. Foto: RCE, J. Meffert

MILITAIRE TERMEN

36-ponder

Type van het zwaarste geschut voorlader, dat massief ijzeren kogels afvuurt met een gewicht van 36 Franse ponden (ruim 16 kilogram) en effectief is om houten schepen te doorboren.

Bajonet

Snel aan een loop te bevestigen lange priem of kort zwaard, dat van een geweer een steekwapen maakt en los als mes of dolk te gebruiken is. De bajonetsluiting als typerende koppeling, kent inmiddels een zeer algemeen gebruik.

Bastion

Hoekig of rond naar voren uitstekend deel van een ommuring of omwalling van waaraf de gordijnen, de rechte delen van de muur of wal, bestreken kunnen worden. Ook bolwerk genoemd.

Batterij

Groep artilleriestukken die gezamenlijk in actie komen. Ook de voorbereide plek waar dit geschut in stelling gebracht kan worden.

Bolwerk

Hoekig of rond naar voren uitstekend deel van een ommuring of omwalling van waaraf de gordijnen, de rechte delen van de muur of wal, bestreken kunnen worden. Ook bastion genoemd.

Brisantgranaat

In het laatste kwart van de 19e eeuw uitgevonden explosief met buitengewoon krachtige werking, dat de bouw van bakstenen vestingwerking achterhaald maakte.

Caponnière

Letterlijk: kippenhok, of meer specifiek het verblijf van gecastreerde hanen, kapoenen, die worden vetgemest. Uitbouw met schietgaten die een droge dan wel natte gracht in de lengterichting bestrijken. Ook wel koffer genoemd.

Fort

Gesloten versterking die naar alle zijden verdedigbaar is en een strategische locatie of linie beschermt middels erin opgenomen bewapening en een garnizoen.

Front

Letterlijk 'voorkant', plek waar bij vijandelikheden de gevechten plaatsvinden of worden verwacht.

Gebastioneerd

Het gebastioneerde vestingstelsel is vanaf de 16^e eeuw geperfectioneerd en houdt in dat de omsluiting van een vesting verdedigd wordt vanaf op regelmatige afstand aangebrachte vooruitstekende en vaak driehoekige bastions.

Gedekte weg

Weg achter liniewal waarover troepen zich buiten zicht van vijand kunnen verplaatsen.

Geschutkoepel

Pantserstalen draaibare koepel waaronder geschut staat opgesteld.

Getrokken loop

Kanonslopen werden vanaf 1862 voorzien van 'trekken en velden', waarbij trekken spiraalvormige verdiepingen zijn in de binnenwand van de loop en velden verhogingen. Een afgevuurd projectiel gaat door de trekken en velden om zijn as wentelen, wat zowel het bereik als de trefzekerheid verhoogt.

Hoornwerk

Vooruitgeschoven verdedigingswerk bestaande uit een gordijn met op elk uiteinde een half bastion en gedekte flanken.

Kaliber

Doorsnede van de loop van een vuurwapen, die het formaat van de projectielen bepaalt.

Kroonwerk

Hoornwerk (zie aldaar) met in het midden van het gordijn een heel bastion.

Linie

Aaneengesloten reeks van in een lijn liggende verdedigingswerken zoals dijken en forten, voorzien van grachten, schootsvelden en onder water te zetten voorterreinen (inundaties).

Pantserstaal

Sterke legering van ijzer, koolstof en nikkel die extra bestand is tegen inslagen van projectielen, gebruikt in de mantel van schepen, vechtwagens en geschutkoepels.

Ravelijn

Versterkt drie- of vijfhoekig eiland in een verdedigingsgracht in een vooruitgeschoven positie ten opzichte van de hoofdverdedigingswal.

Reduit

Plek binnen een verdedigingswerk die als laatste toevluchtsoord kan dienen bij binnendringen van een vijand. In een kasteel de donjon en op de schaal van ons land kreeg de Stelling van Amsterdam het predicaat van Nationaal Reduit.

Remise

Overdekte schuil-, c.q. bewaarplaats voor geschut.

Rondeel

Rond of halfrond bouwwerk in een vestingwal of -muur.

Rookzwak kruit

Vinding uit 1884 die buskruit verving vanwege de hogere vuurkracht en geringere productie van kruiddampen. Het bemoeilijkt de detectie van geschutslocaties.

Schans

Relatief eenvoudig door aarden wallen en een gracht omsloten verdedigingswerk, kleiner dan een fort.

Stelling

Een voor het tegenhouden van een oprukkende vijand ingericht terrein, met voorzieningen die verdedigers dekking bieden en de mogelijkheid geschut efficiënt te plaatsen. Waar een linie langgerekt van vorm is, kan een stelling een gebied goeddeels omsluiten.

Tobruk

Betonnen bunker van circa vier bij drie meter met vierkante kamer en achthoekige geschutsruimte met mangat aan bovenzijde voor soldaat met mitrailleur of vlammenwerper. De Duitsers namen het ontwerp in 1941 over van de Italianen bij de Libische stad Tobruk en bouwden duizenden van dit kleine type bunker in de *Atlantikwall* en elders in bezet gebied.

BRONNEN EN LINKS

Bronnen

- *Atlas van historische verdedigingswerken in Nederland, deel IIIb: de provincie Noord-Holland*. Stichting Menno van Coehoorn, 1963.
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans en H. Sarfatij. *Verleden land, archeologische opgravingen in Nederland*. Meulenhoff Informatief, 1984
- *De stelling op herhaling*. H+N+S, gemeente Den Helder, 2023.
- Heijbroek, Willem e.a. *Het gelijk van Heemschut*. Bond Heemschut, 2011.
- Hoof, Joep van. *Langs vestingwal en bastion, hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw*. Uitgeverij Matrijs, 1991.
- Kant, Peter, Peter Saal, Rob Schimmel en Jaap de Zee. *De Stelling van Amsterdam, vestingwerken rond de hoofdstad 1880-1920*. AMA-boeken, 1988.
- Ros, René en Alexander Senger. *Kennismaken met de Stelling van Amsterdam*. Documentatiecentrum Stelling van Amsterdam, 2025.
- *Vestingvisie voor Wageningen*. Netwerk Erfgoed Wageningen, 2021.

Links

- www.bezoekatlantikwall.nl
- www.heldersehistorischevereniging.nl
- www.noordhollandsarchief.nl
- www.topotijdreis.nl
- www.stellingdenhelder.nl
- www.wikipedia.nl
- www.delpher.nl
- www.denhelderopdekaart.nl
- www.lre-foundation.org
- www.noordhollandsdagblad.nl
- www.stelling-amsterdam.nl
- www.wageningen.nl

Tekst: Peter Schat
Eindredactie: Anne Marie ten Cate
Vormgeving: Ferry Stevens, De Digitale Vormgever
Foto's: Peter Schat, tenzij anders vermeld

Met dank aan: Boukje Detmar en Dirk Reitsma

© Heemschut 2026